

Авторські новотвори у поетичному творі Т. Севернюк активно сприяють створенню художнього образу. Так, яскравість і семантична насиченість дієслів-оказіоналізмів недоконаного виду характеризують поняття чи явище в його динамічному розвитку, плінні буття, витворюють поетичну метафорику:

*Знемігся час їх...І не вернути.
Багряться терпко слова бідові [2; 5].
В холодних росах жухкочуть коси,
Стікають смертю пахкі озони [2; 9].
Бенкетний дім зростає на очах,
Та що печалі, хто у нім домує?! [2; 55].*

Філософічність та гармонійна легкість поетичного рядка Тамари Артемівни Севернюк дозволяє говорити про майстерність індивідуального стилю поетеси. Разом з тим, використання різноманітних частиномовних оказіоналізмів у її віршах лише підсилює семантику кожного вислову та є свідченням оригінального і нестандартного мислення митця.

**Таблиця частиномовних характеристик оказіоналізмів
в поетичному мовленні Тамари Севернюк**

Частина мови	Кількісна характеристика (у відсотках %)
Іменники	58%
Прикметники	26%
Дієслова	10%
Прислівники	6%

Список використаних джерел

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови /Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2004. – С. 609.
2. Пономарів О. Стилїстика сучасної української літературної мови. – 3-те вид., перероб. і доповн. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2000. – С. 78-84.
3. Севернюк Т. Злам. Поезії. – Чернівці: “Прут”, 1993. – 167 с.
4. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К: “Наукова думка”, 1973. – С. 211

Summary. The article deals with the analysis of the individual style of Tamara Severnyk and occasionalisms as typical feature of her poetic vocabulary.

Key words: word formation, occasionalism, lexeme.

УДК 811.161.2'367.5

Н.В. Кашуба

ХАРАКТЕР СЕМАНТИЧНОГО СУБ'ЄКТА ЯК КЛАСИФІКАЦІЙНА ОЗНАКА ПРЕДИКАТІВ ДІЇ

Статтю присвячено розгляду диференційних ознак агенса як учасника ситуації дії. З'ясовано особливості денотативного змісту та вербалізації суб'єкта дії у зв'язку з типологізацією предикатних одиниць.

Ключові слова: *агенс, суб'єкт, предикат, дія, ситуація дії, контрольованість, активність, цілеспрямованість.*

Характеристика суб'єкта у суб'єктно-предикатному комплексі є однією з найважливіших ознак для розуміння природи предиката і визначення його типологічного статусу. У семантичному синтаксисі, де суб'єкт розглядають як мисленнєвий аналог носія предикативних процесів, станів, відношень у ситуації [12, 589], тип суб'єкта виступає виразною диференційною ознакою певної класифікаційної групи предикатів. Цю особливість давно помітили мовознавці, розробляючи типологію предикатів, а тому в тлумаченні семантичної природи предиката з-поміж його аргументів надавали перевагу характеру суб'єкта (У. Л. Чейф, Т. В. Булігіна, О. М. Селіверстова, І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська та ін.): “Видається доцільним кваліфікувати предикат за

центральним з-поміж інших іменникових компонентів у семантичній структурі речення суб'єктивним аргументом" [5, 35]. У. Чейф у своїй класифікації предикатних одиниць спирався не лише на факт наявності\відсутності припредикатного суб'єктного компонента, а й на розрізнення суб'єктів дії, стану, процесу відповідно до їхніх особливих характеристик [14, 114-121]. Т. В. Булигіна та О. М. Селіверстова, переслідуючи мету розробити універсальну класифікаційну сітку предикатів у різних мовах, виходили з того, що "формування предикативних типів часто залежить від характеру суб'єктного компонента" [13, 3-5]. Тому дослідження диференційних семантико-синтаксичних ознак суб'єктів різних типів залишається актуальним та важливим з погляду необхідності уточнення семантичної типології предикатів та семантико-синтаксичної структури речення в українській мові.

Мета статті – з'ясувати особливості денотативного змісту та вербалізації суб'єкта дії, який виступає семантичним компонентом ситуації дії, діяльності.

Дослідження суб'єкта дії у лінгвістиці вимагає передусім уточнення семантико-синтаксичних критеріїв визначення цього поняття. Термін суб'єкт використовують у кількох значеннях: "синтаксична функція підмета", "тема (дане в реченні) в теорії актуального членування", "предмет логічного судження", "виконувач дії або носій стану в семантичній структурі речення". У семантико-синтаксичній структурі речення суб'єкт протиставляється об'єкту і предикату на функціонально-смысловій основі і розглядається як компонент речення з урахуванням семантичного і конструктивного планів аналізу його структури [11, 78]. Граматичний суб'єкт, який ототожнюється з підметом, та семантичний суб'єкт розмежовані за ознакою формальний – значеннєвий. Семантичний суб'єкт відносять до тих основних елементів, які забезпечують реченню віднесеність до дійсності. Він становить невід'ємну частину предикатно-аргументної структури, а суб'єктна валентність притаманна більшості предикатів. Семантичний суб'єкт "об'єктивується на функціонально-смысловій основі у співвіднесеності з реальним, логічним суб'єктом судження, представленим у реченні називним або непрямим відмінками" [11, 79].

Семантичне розрізнення суб'єктів пов'язане з диференціацією відношень у ситуаціях, відображених різними типами предикатів, а характер суб'єкта перебуває у прямій залежності від характеру ситуації, позначуваної предикатом. Семантичний суб'єкт має певні різновиди, які в найзагальнішому плані визначають як суб'єкт дії та суб'єкт стану відповідно до виокремлюваних більшістю мовознавців основних типів ситуацій і типів предикатів – дії та стану.

У широкому розумінні суб'єкт дії – це будь-яке джерело дії, що в синтаксисі знаходить своє вираження у широкому спектрі предметних назв. У вузькому розумінні суб'єкт дії (агенс, діяч, виконувач дії) виявляє себе як активний учасник ситуації, наділений енергією. До таких ситуацій належать передусім активні фізичні дії, спрямовані на створення, знищення або зміну об'єкта, його переміщення, а також активна мовленнєва та мисленнєва діяльність і активне переміщення істот: *І доки одні розчищають завали скрижанілого бурелому, тягачами й танками тягають по бездоріжжю бетонні опори, інші валять стовпи, змотують кілометри дротів і розбирають рейки (Л. Костенко); Раніш ти ляглась, а нині докоряєш (В. Стус); З одного місця переходили люди на друге, шукаючи волі... (Панас Мирний)*. Для виконання дій або здійснення діяльності суб'єкт докладає певних зусиль та витрачає енергію. Діячем в описуваній ситуації здебільшого є істота, яка виявляє волю, її дії умисні, контрольовані і мають певну мету.

Для характеристики та диференціації суб'єктів дії застосовують, зокрема, такі лінгвістичні критерії: активність – пасивність, істота – неістота, дискретність – недискретність, цілеспрямованість – нецілеспрямованість дії, доцільність – недоцільність, контрольованість – неконтрольованість, усвідомленість – неусвідомленість дій, каузативність. Частина з цих ознак (контрольованість – неконтрольованість, цілеспрямованість – нецілеспрямованість, каузативність) виступають релевантними як для семантичної ситуації та предиката, так і для суб'єкта, інші ж – більшою мірою характеризують сам суб'єкт.

У семантичному протиставленні предикатних знаків виявляється виразна головна особливість суб'єкта дії, яку більшість дослідників визначають як активність, а семантичний суб'єкт дії називають діячем, агенсом, протиставляючи його передусім пацієнсу – носієві стану. Категорія суб'єкта дії, агенса, у своєму семантичному полі передбачає насамперед активність та динамічність [10, 157].

Проте в поняття активності мовознавці вкладають різний зміст, звужуючи, розширюючи або ототожнюючи його з іншими поняттями – агентивності, стану (активність/пасивність) та ін. "За ознакою "активності/неактивності" фактично стоїть кілька різних ознак, близьких, але не тотожних" [13, 110]. У цьому плані предикати можуть розрізнятися передусім за значимістю суб'єкта у здійсненні процесу, який є денотатом предиката. Роль суб'єкта може бути визначальною для того, щоб певний процес мав місце, або ж, навпаки, виникнення процесу зумовлює якась зовнішня у відношенні до суб'єкта сила [13, 111]. Лише в першому випадку суб'єкт є агентивним і характеризує ситуацію з акціональним предикатом: *Він сідав десь на*

горбику й виймав з-за пазухи якусь паличку, яку довго й ніжно обтирає рукавом свитки. Потім приставляє її до рота, зітхав, і від палички в тужливу, ніжну ніч котились з хурчанням ще більші ніжні, більші тужливі згуки (В. Винниченко).

Визначальна та активна роль суб'єкта – це лише одна із диференційних ознак предиката дії, яка передбачає доповнення іншими суттєвими характеристиками суб'єкта. Для предиката дії ідентифікаційним є факт докладання зусиль або волевиявлення суб'єкта, витрати його енергії для того, щоб дія відбулася, і саме такий суб'єкт є агентивним [13, 111]: *[Сулейман] тоді звелів відкрити скарбницю і став щедро роздавати золото й срібло (П. Загребельний). Ми ж восени назбирали жолудів хтозна й скільки! (О. Донченко); Нимидора поливала розсаду на грядках; Микола носив воду з Раставиці (Нечуй-Левицький)*. На підставі активної ролі суб'єкта, який породжує процес і активно його стимулює, до предикатів дії відносять і дієслівні одиниці на зразок *сердити (когось чимось), веселити, розізнити, засмутити тощо* [10, 115]. Агентивний суб'єкт утворює суб'єктно-предикатний комплекс з акціональним предикатом.

Коли суб'єкт незалежно від його волі та без докладання цілеспрямованих зусиль стає джерелом енергії для виникнення або підтримання протікання процесу, його характеризують як визначальний, але не агентивний [13, 111-112]. Неагентивність суб'єкта виявляється у відсутності цілеспрямованих вольових зусиль та енергії, спрямованих на виконання дії. На цій підставі предикатний денотат не може бути визначений як дія, діяльність: *Місток гойдався на зв'язаних бочках (П. Загребельний); Чорна смушева шапка скотилась з голови на траву (І. С. Нечуй-Левицький). Дерев хитались (В. Винниченко)*. З виявом волі агенсом пов'язаний і той факт, що в синтаксичній реалізації дієслова з семантикою дії можуть мати форму наказового способу, і це є однією з їхніх головних типологічних особливостей.

Суб'єкт дії є учасником ситуацій, у яких він зазвичай взаємодіє з об'єктом. Не існують окремо "суб'єкт" і "об'єкт", їх виявляють лише через взаємодію і внаслідок відповідної діяльності. Зв'язок суб'єкта й об'єкта є невід'ємною частиною загальної категорії діяльності як способу пізнання людиною дійсності [10, 114]. Крім того, у ситуації дії суб'єкт взаємодіє і з іншими аргументами предиката – адресатом, контрагентом, інструментом тощо, а отже, зазвичай включений до три- або багатокомпонентної структури. Активні дії суб'єкта здебільшого націлені на об'єкт, який зазнає перетворення, змінює положення в просторі, або звернені до адресата чи контрагента: *Вона мовчки пакувала валізу (О. Черногуз). Тихо поставив валізу і стяг кашкета (І. Багряний). Микола перший підійшов і обійняв брата. А тоді повернувся до портрета (І. Багряний)*.

Ситуацію дії завжди характеризує результативність або націленість на отримання результату в майбутньому. Дії та вчинки суб'єкта у ситуації, позначуваній предикатами дії, – умисні, здійснюються не випадково чи мимовільно, а усвідомлено, з певним наміром. Предикат дії має в своїй семантичній структурі диференційну сему цілеспрямованості, що означає націленість на певний об'єкт, на досягнення мети. З цим пов'язана особливість суб'єкта дії, яка полягає у визначенні та усвідомленні ним мети діяльності, бажанні отримати певний результат – створення або знищення об'єкта, зміна його зовнішніх та внутрішніх властивостей, зміна місця розташування об'єкта або суб'єкта переміщення, передача інформації, створення продукту інтелектуальної діяльності тощо: *Я хліба поклав горобцям на вікно – нехай подзьобують ізрана (В. Стус); Підсунули стіл поближче до покутя, поближче до батька, і посадила стара мати чотирьох синів-соколів батька поминати (І. Багряний); Уранці в неділю Улянка взяла кошик і пішла наламати кукурудзи (О. Донченко)*.

Суб'єкт, який здійснює цілеспрямовану діяльність, має такі властивості, як воля, цілеспрямованість, контрольованість дій. Ними може бути наділена лише людина (група людей), проте можна припустити, що й дії інших істот – тварин – також є певною мірою цілеспрямованими, хоч вони й не контрольовані мисленням, як у людини: *Улянка зломил хворостину й торкнула нею гадину. Вужак повільно, мляво, мов сонний, спустився з куща, показуючи своє срібне, в темних кільцях, черево (О. Донченко). Дівчина витягла відро води коромислом, вхопила другим кінцем коромисла друге відро, жваво й проворно кинула коромисло на плече й пішла на згористий берег між рідкими вишнями. Птиця розпустила широкі крила, розпустила розкішний, як у павича, хвіст, та все співала, та все спускалась нижче по гіллі (І. С. Нечуй-Левицький)*.

Разом з тим, до акціональних можна зарахувати і ті предикати, які характеризують мимовільні, неусвідомлені або нецілеспрямовані дії суб'єкта (*зойкнути, скрикнути, затремтіти, посковзнутися, впасти та ін.*) на тій підставі, що в цій ситуації суб'єкт докладає певні зусилля, витрачає енергію для здійснення дії, хоч і робить це неусвідомлено або нецілеспрямовано: *І вона знову вся затремтіла з ридання (Б. Грінченко)*. Вони утворюють периферію предикатів дії. У науковій літературі, проте, суб'єкт такої дії та самі предикати отримали подвійне тлумачення. Суб'єкта неусвідомлених та неконтрольованих дій часто

характеризують як неактивного, а предикати зараховують до предикатів стану. Однак О. М. Селіверстова пропонує називати його “невласне агентивним суб’єктом”, зважаючи на неактивну роль у застосуванні сили, енергії для здійснення певної діяльності [13, 112].

В акціональній ситуації, позначуваній предикатом дії, окрім активного суб’єкта, можуть бути й інші активні учасники. Такий актант у науковій літературі називають контрагентом – терміном, уведеним Ч.Філмором. Ю. Д. Апресян уточнює його семантичний опис: обидва учасники ситуації мають ознаку активності, проте їхні дії в описуваній ситуації не збігаються. Відмінність між ними полягає в тому, що акціональний предикат описує лише дії суб’єкта, агенса, але не діяльність контрагента у ситуаціях, коли агенс бере щось, а контрагент віддає; агенс захищається, а контрагент нападає [1, 287], наприклад, *Улянка підняла його й подала подрузі* (О. Донченко) – Улянка подала, а подруга взяла.

Для так званих симетричних предикатів мовленнєвої діяльності (*розмовляти, сперечатися, сваритися, обговорювати та ін.*) і фізичної взаємної дії (*битися, цілуватися*) характерним є другий суб’єкт, “форма участі якого в ситуації збігається з формою участі в ній першого суб’єкта” [1, 287], наприклад: *Батьки й матері прощалися з дітьми, чоловіки з жінками, брати з сестрами* (О. Довженко). *Старий Джеря в одній сорочці стояв коло воріт, спершивсь на тин, і розмовляв з якимсь чоловіком* (І. С. Нечуй-Левицький).

Отже, характеристика суб’єкта дії в контексті типологізації предикатів виявляє суттєві ознаки предикатних знаків і служить основним засобом їх диференціації на семантичній основі. Суб’єкт дії функціонує як активний учасник ситуацій створення, руйнування та зміни об’єкта, руху та переміщення його в просторі, інтелектуальної діяльності і виявляє ознаки активності у докладанні зусиль, спрямованості на досягнення результату, усвідомлення та контролю дій. Подальше дослідження може здійснюватися в напрямку виявлення відповідних диференційних ознак об’єктного компонента ситуації дії.

Список використаних джерел

1. Апресян Ю. Д. К построению языка. Для описания синтаксических свойств слова / Ю. Д. Апресян // Проблемы структурной лингвистики 1971. – М. : Наука, 1972. – С.279-325.
2. Бабина Т. П., Белошапкова В. А. К вопросу о семантическом субъекте / Т. П. Бабина, В. А. Белошапкова // Филологические науки. – 1984. – № 1. – С.29-34.
3. Богданов В. В. Семантико-синтаксическая организация предложения / В.В.Богданов. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1977. – 204 с.
4. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1992. – 222 с.
5. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський – К. : Наукова думка. – 1983. – 219 с.
6. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія / А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонДУ, 2000. – 662 с.
7. Категория субъекта и объекта в языках различных типов / Под ред. Кацнельсона С. Д. – Л. : Наука, 1982. – 189 с.
8. Кильдибекова Т. А. Глаголы действия в современном русском языке: Опыт семантико-функционального анализа / Т. А. Кильдибекова. – Саратов, 1985. – 160 с.
9. Межов О. Г. Суб’єктні синтаксеми у структурі простого речення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец.: 10.02.01. “Українська мова” / О. Г. Межов. – Луцьк, 1998. – 21 с.
10. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій / М. В. Мірченко. – Луцьк, 2004. – 389 с.
11. Плющ М. Я. Категорії суб’єкта і об’єкта в структурі простого речення / М. Я. Плющ. – К.: Вища школа, 1986. – 175 с.
12. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля. – К., 2006. – 716 с.
13. Семантические типы предикатов. – М. : Наука, 1982. – 366 с.
14. Чейф У. Л. Значение и структура языка / У. Л. Чейф. – М. : Прогресс, 1975. – 432 с.

The article is devoted features of the agent, which is the participant of a situation of action. In it semantic and verbal peculiarities of the subject of action in connection with classification of predicates are defined.

Key words: *agent, predicate, subject, action, situation of action, controllability, activity, purposefulness.*